

Att ange hur landet ligger och vartåt det lutar

Om ordet *klimat* och dess släktingar

Arne Olofsson, professor i engelska

Språklig och kulturell bakgrund

Ordet *klimat* kan härledas från grekiskan, både till sin form och till sin betydelse. Men om de gamla grekerna hade velat tala eller skriva om långsiktiga förändringar i vädret på det sätt som vi gör i dag, hade de inte kunnat använda sitt ord *klima*. Det var nämligen från början en rent geografisk angivelse och skulle inte alls passa in på den moderna definitionen ”de meteorologiska elementens statistiska egenskaper, såsom medelvärden, standardavvikelser, högsta och lägsta uppmätta värden m.m.”, hämtad ur *Nationalencyklopedin*.

Det grekiska *klima* betydde ’lutning’. Den lutning det var fråga om i geografiska sammanhang byggde på tanken att det var nedförsbackar från ekvatorn, men den praktiska mätning som gjordes baserades på jordytans lutning i förhållande till infallande solstrålar. Man hade noterat att årets längsta dag, alltså vid sommarsolståndet, hade olika längd på olika platser. På basis av den iakttagelsen delade man in det som kallades *oikoumene* ’den bebodda [världen]’ (ett ord som lever som lån i *ekumenisk*) i sju olika ”lutningszoner” (*klimata*) med en halvtimmes skillnad i dagens längd. I den sydligaste, som hade sin mittlinje vid Meroe i Egypten, var den längsta dagen 13 timmar och i den nordligaste 16. Den ”bebodda världen” hade alltså en bra bit kvar till Sverige, där till exempel Göteborg har 18 timmar; *klima* nummer 7 hade sin mittlinje på en breddgrad som motsvarar gränsområdet mellan Tyskland och Österrike söder om München.

Att man identifierade just sju *klimata* var ingen slump. Varje *klima* ansågs ha en koppling till en ”planethimmel”, och det ptolemaiska världssystemet, som etablerades ungefär ett och ett halvt sekel in på vår tideräkning, räknade med sju sådana: räknat från jorden, som ju var medelpunkten, månen, Merkurius, Venus, solen, Mars, Jupiter, Saturnus.

Numreringen av *klímata* gick i motsatt riktning, så att månens planethimmel låg över nummer sju. (Uttrycket ”sjunde himlen” hör inte till den världsbilden utan kommer från den judiska teologin.) Ordet *klímat* har också kunnat syfta på en sådan planethimmel, vilket framgår av att prepositionen *under* använts. *Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB) har exemplet ”Canada, en ort, som ligger under lika klimat med Sverige”, hämtat från ett brev som Linné skrev 1746.

I senare tid utvidgades den del av världen som omfattades av indelningen i *klímata* till området mellan ekvatorn och vardera polcirkeln och antalet ökades till 24 per halvklot.

Betydelseövergången från geografi till väder är lätt att förstå. Det enda som behövs är att man beskriver en viss region (ett visst *klíma*) i termer av dess typiska väderlek. Om någon säger att han bor i ett regnigt *klíma*, kan det tolkas både som plats och som vädertyp. Den här utvidgningen av betydelsen finns redan i senlatin, ett och ett halvt sekel in på vår tideräkning. Övergången i engelskan kan man spåra via *The Oxford English Dictionary* (OED), som listar belägg från 1375 och framåt för *climate* och från 1553 för den kortare formen *clime*. Redan från 1398 finns ett belägg som talar om ”a colde Clima” och 300 år senare om ”temperate and habitable Climates”. Defoe skriver i *Robinson Crusoe* (1719) ”We had always the same climate in all the rooms”, och där finns då inte ett spår av den ursprungliga geografiska betydelsen. En nutidsmänniska associerar kanske denna användning med luftkonditionering i bilar, med ord som *ECC* (*electronic climate control*; en engelsk term som används även av den svenska bilindustrin), tyskans *Klimaanlage* och italienskans *climatizzatore*.

Ytterligare ett betydelsesteg har varit lätt att ta för *klímat*. Från de rent fysiska väderförhållandena har betydelsen vidgats till att omfatta mer allmänna förhållanden och stämningar, som i *andligt klimat* och *politiskt klimat*.

Klimatanpassning

I svenskan finns det ett stort antal inlånade substantiv som har samma bildningssätt i grekiskan som ordet *klímat*, men med sitt slut-t är *klímat* unikt i den nutida svenska uppsättningen lånord av den här typen. Alla de andra slutar i svenskan antingen på *-m* som i *problem*, *system* och *dogm* eller på *-ma* som i *drama*, *schema* och *tema* (vilket motsvarar grekiskans

nominativ och akkusativ för den här ordtypen). Ytligt ser de nästan lika svenska ut som *kram* eller *fetma*, men man känner igen dem på att de har adjektivbildningar som slutar på *-mat-isk*, där *-mat-* är det grekiska stamslutet i övriga kasusformer. Det kan se ut som om ordet *automat* med adjektivet *automatisk* skulle vara kvalificerat som parallell till *klimat*, men det går ytterst tillbaka på ett adjektiv *automatos*, som betyder ungefär 'som handlar eller sker av sig själv/t/'. I svenskan förekom *klima* och *klimat* sida vid sida runt 1700, men det blev den längre formen som vann. Bakgrunden till detta skulle kunna vara att franskans *climat* fick starkare inflytande än tyskans *Klima* på lånordets slutliga form i svenskan.

För den som studerar italienska och spanska utgör den här ordtypen ett inlärningsproblem eftersom den bryter ett tydligt mönster för substantivens genus. I dessa språk liksom i latinet är substantiv som slutar på *-a* i normalfallet feminina (*la terra* i italienskan och spanskan) men de grekiska orden på *-ma* hade genus neutrum, ett genus som försvunnit i de romanska språken. De behandlas i stället som maskulina (*il clima* respektive *el clima*).

Kombinationsklimat

Ordet *klimat* finns både i lärda inlånade sammansättningar som *klimatologi* och i kombinationer med svenska ord, ärvda eller lånade och införlivade. I *Nationalencyklopedin* finner vi ett femtontal sammansättningar, från *klimatplanläggning* till *klimatzon*. Den nya språktidningen *Språktidningen* noterade därutöver i sitt första nummer (2007) att sammansättningarna *klimatfrågan*, *klimathotet* och *klimatdebatten* varit högfrekventa i pressen under den gångna våren samt att kung Harald av Norge åtminstone tillfälligt fått titeln *klimatkung*. Andra ord som noterades var *klimatsmart* och *klimatneutral*. Med *klimat* som andraled finns väletablerade sammansättningar som *kustklimat* och *ökenklimat*, samt, med utvidgad mer abstrakt betydelse, *debattklimat*, *förhandlingsklimat* och *kulturklimat*.

Arv och vidarelån

Hittills har det bara varit tal om lån från grekiskan. Nu ska vi se på det indoeuropeiska ursprunget för *klima* och på ett antal ord i grekiskan och några andra språk som är bildade av samma indoeuropeiska rot. Jag tillåter mig vissa typografiska förenklingar.

Den indoeuropeiska rot som är aktuell har grundformen *klei, med betydelsen 'att luta' (asterisken markerar att formen är hypotetisk och inte förekommer i någon text). Roten kan anses förekomma i fyra varianter: *klei – *kloi – *klī – *klī. Samtliga har satt sina spår i de germanska språken, till exempel svenska, antingen genom direkt utveckling eller via lån från grekiskan eller latinet. För alla rotformerna gäller att man behöver räkna med tillagda suffix för att det ska bli ord av dem. Så till exempel är grekiskans *klīma* bildat av *klī med tillägg av *-mn-*, där *-n-* är stavelsebildande och ger upphov till ett *a* efter *m*.

Formen *klei med ett suffix *-n-* ger i latinet den verbstam *-clin-* som återfinns med olika prefix i lånord i engelskan: *decline*, *incline*, *recline*, alla med betydelser av 'böja', 'luta' och 'ligga'. Med suffixet *-wo-* lagt till *klei får latinet substantivet *clivus* 'sluttning', som med olika prefix gett upphov till ord som lånats in i engelskan: *acclivity* 'uppförsbacke', *declivity* 'nedförsbacke', *proclivity* 'bøjelse', 'benägenhet'.

Det indoeuropeiska *k* utvecklas i de germanska språken via ett ach-ljud till ett *h*, som fanns kvar även före konsonant i början av ord i äldre språkstadier men som sedan försvunnit i den ställningen. Varianten *klī plus suffixet *-n-* ger upphov till fornengelskans *blinian*, *bleonian* och *blanan*. När *h-* sedan faller bort får vi den moderna engelskans verb *lean* 'luta'. En annan suffixbildning kan i latinet ha gett substantivet *cliens* (med stammen *client-*), som i så fall skulle ha haft betydelsen 'en som lutar sig mot (är beroende av) en annan', men det råder inte full enighet om den härledningen. Annars stämmer det bra med betydelsen: i det romerska samhället var en "klient" en person som var beroende av en mäktigare, en "patronus", och den relationen var en stark faktor i romersk politik.

Formen *klī åtföljd av en kombination av suffix (*-n-* och *-yo-*) ligger bakom grekiskans verb *klīnein* 'ligga', 'luta', och därmed engelskans *cline*, som betecknar en gradvis övergång mellan biologiska arter eller mellan till exempel språkliga kategorier. Samma rotform, men med prefix tillagda, har gett upphov till de internationella språkvetenskapliga termerna *proklitisk* och *enklitisk* för svagtoniga eller obetonade element som sätts i början respektive i slutet av en "tyngre" språklig kategori. I engelskan kan kortformen *t* för *it* i *'twas* (och i *'twill fit* > *Twilfit*) räknas som ett proklitiskt element, medan ett enklitiskt kan hämtas från latinet. Som en synonym till *et* 'och' kan latinet använda ett påhängt *-que*. 'Folk' heter på latin *populus* och den romerska statsmakten benämndes *senatus populusque Romanus*

'senaten **och** det romerska folket'. Förkortningen av detta uttryck, SPQR, har även i modern tid använts i Rom som inskrift på stadens egendom.

Formen *klī följt av ett suffix *-n-* och ett *-ā-* ger i attisk grekiska substantivet *kline* (i attisk grekiska blir slut-a oftast ett långt -e), som betyder 'säng', inklusive de soffor som man låg till bords på. Antikvetarna använder det grekiska ordet som fackterm i både svenska och internationella sammanhang. För den karakteristiska gästbudsuppställningen med tre bordssoffor skapades i grekiskan ordet *triklinion*. Latinet lånade ordet som beteckning för matsalen i en typisk romersk villa, *triclinium*, där tre soffor och deras bord stod uppställda i U-form. Grekiskans *kline* 'säng' återfinns i engelskans *clinic* och svenskans *klirik* med syftning på sjukhussängarna. Med syftning mera på den äktenskapliga sängen finns de botaniska facktermerna *monoklin* (eng. *monoclinous*) 'med ståndare och pistiller i en och samma blomma' (de delar så att säga säng) och *diklin* (eng. *diclinous*) 'med ståndare i en blomma och pistiller i en annan' (d.v.s. med två sängar inblandade). Det gäller att veta vilket fackämne man befinner sig i, för *monoklin* (eng. *monoclinic*) i kristallografi betecknar egenskapen att ha en struktur med tre axlar av vilka en (*mono-*) inte är rätvinklig mot de andra, d.v.s. 'lutar'.

Varianten *klī kan också tänkas ha haft suffixet *-m*, vilket i grekiskan gett ordet *klimax*, som betyder 'stege' (som ju lutar eller lutas) men också 'stegring' och därmed också 'höjdpunkt' (i olika sammanhang). Ordet *klimakterium* hör hit, men inte med betydelsen 'höjdpunkt' utan snarare 'distinkt och kritiskt stadium' med syftning på stegens pinnar.

Den indoeuropeiska rotens form *kloi plus suffixet *-tr* har även den gett ord med betydelsen 'stege'. Ett indoeuropeiskt *k* blir som sagt i de germanska språkens äldre stadier ett *h*. Fornengelskan hade ordet *hlædder*, och eftersom ett initialt *h* före konsonant senare försvinner, kan vi lätt känna igen det moderna ordet för stege, *ladder*. Grekiskans *klimax* och engelskans *ladder* har i dag verkligen inte mycket gemensamt, men de kan alltså härledas till samma rot. På tyska blir motsvarande ord (*die*) *Leiter*, som svenskan lånat i sjöfartssammanhang som ordet *lejdare*.

Exempel på arvord i svenskan som har sitt ursprung i roten *klei är *lid* 'sluttning', 'backe' och *lider*, som kan vara ett skjul som lutar sig mot en ladugårdsvägg (på engelska kan ett sådant heta *a lean-to*). Elementet *lid* finner man i många väg- och gatunamn, inte minst i de kuperade delarna av Göteborg: *Kallebäckes lider*, *Käppslängareleden*, *Långåsliden*, *Norra Liden*, för att ta några exempel. Till den här gruppen hör också *Solliden* på Öland

och på Skansen i Stockholm samt ortnamnen *Lena* och *Lidingö*. På en ordinär turistkarta över Sverige finns det tre *Lid* som är tillräckligt stora för att komma med (det närmaste på norra Hisingen), men namnet finns också på många mindre ställen. *Svenska Akademiens Ordbok* (SAOB) sade 1940 om *lid* att det ”utom i vissa trakter” bara förekommer ”i vittert språk”. Jag kan personligen intyga att ”vissa trakter” innefattar mellersta Götaälvdalen, eftersom min mormor (född där 1884) hade *li* som sitt normalord för ’backe’, i synnerhet ’motlut på väg eller järnväg’.

Etymologiskt slutord

Med rätta kan man tycka att likheten mellan den antika grekiskans *klímax* och engelskans *ladder*, som båda betyder ’stege’, är väldigt begränsad när den inskränker sig till bokstaven *l*, och man kanske letar i sitt minne efter vad det nu var Voltaire sade om etymologi. Var det ”Konsonanterna betyder föga och vokalerna inget”? En sökning på Internet ger bland annat följande varianter, skrivna på det språk som han skulle ha använt (jag har inte lagt till de accenter som i vissa av fallen skulle krävas för korrekt franska):

L'etymologie est la science ou les consonnes valent peu, et les voyelles rien.

L'étymologie est une science pour laquelle les consonnes comptent peu, et les voyelles presque rien.

L'etymologie est une science dans laquelle les consonnes comptent pour tres peu et les voyelles pour rien.

C'est une science où les voyelles ne sont rien, et les consonnes fort peu de chose.

Av denna blandning kan man dra åtminstone två slutsatser. Den ena är att man inte okritiskt ska hämta material från Internet. Den andra är att Voltaire aldrig skrev det som så ofta citeras. Då hade det ju rimligen funnits i en etablerad form som varit möjlig att kontrollera mot källan. Det bör noteras att Voltaire (1694–1778) dog innan den jämförande språkforskningen hade blivit riktigt seriös och kunnat kartlägga ljudsambanden mer exakt. Förgrundsgestalten William Jones levnad (1746–94) överlappade visserligen något med Voltaires, men storheter som Franz Bopp och bröderna Grimm var inte ens födda när Voltaire dog. Så om han i dåvarande kunskapsklimat hade skrivit det han inte skrev, hade han nästan kunnat förlåtas.